

ENASOY VA TALAS YODGORLIKLARI: QIYOSIY TAHLIL VA LINGVISTIK AHAMIYATI

Mo'minjonova Hilola Adhamjon qizi

University of Business and Science

Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

Email: hilolamominjonova03@gmail.com

Tel: +998 50 754 76 79

Yuldasheva Xadichabonu Baxtiyorjon qizi

University of Business and Science Filologiya fakulteti

Ingliz tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

Email: xadichabonuyuldasheva4@gmail.com

Tel: +998 93 724 76 84

Soliyeva Xusnidaxon

Ilmiy rahbar: University of Business and Science

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20525337>

Annotatsiya

Ushbu maqolada qadimgi turk yozuv yodgorliklari jumlasiga kiruvchi Enasoy va Talas yodgorliklari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda mazkur yodgorliklarning geografik tarqalishi, yozuv tizimi, til xususiyatlari va tarixiy-madaniy ahamiyati o'rganiladi. Enasoy yodgorliklari Janubiy Sibir hududida, Talas yodgorliklari esa Qirg'iziston va Qozog'iston chegarasida joylashganligi sababli ular turli hududlarda qadimgi turk tilining qo'llanilish xususiyatlarini aks ettiradi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ushbu ikki yodgorlik guruhi, garchi geografik jihatdan bir-biridan uzoqda bo'lsa-da, paleografik va lingvistik xususiyatlari jihatidan o'zaro yaqinligi mavjud. Maqolada yodgorliklarning janr va mazmun xususiyatlari, leksik hamda grammatik birliklar tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Enasoy yodgorliklari; Talas yodgorliklari; qadimgi turk yozuvi; run yozuvi; qiyosiy lingvistika; epigrafika; turk tili tarixi.

Kirish

Qadimgi turk yozuvi insoniyat tarixidagi eng qadimgi yozuv tizimlaridan biri bo'lib, u VII–X asrlarda turk xalqlari tomonidan keng qo'llanilgan. Ushbu yozuv tizimida bitilgan yodgorliklar Markaziy Osiyo, Sibir va Qozog'iston hududlarida ko'plab topilgan bo'lib, ular qadimgi turk tilining tarixi va madaniyatini o'rganishda beqiyos manba hisoblanadi [1].

Turk runik yozuvidagi yodgorliklar orasida Urxun, Enasoy va Talas yodgorliklari alohida o'rin tutadi. Urxun yodgorliklari ko'lami va mazmun jihatidan eng yirik guruhni tashkil qilsa, Enasoy va Talas yodgorliklari ixchamroq, biroq lingvistik va tarixiy jihatdan nihoyatda qimmatli manbalardir [2].

Enasoy yodgorliklari Janubiy Sibir hududida — hozirgi Xakasiya, Tuva va Krasnoyarsk o'lkasida topilgan. Talas yodgorliklari esa Qirg'izistonning Talas vodiysi hamda Qozog'istonning janubiy qismida joylashgan. Ikkala yodgorlik guruhi ham VII–IX asrlarga oid bo'lib, qadimgi turk runik alifbosida bitilgan [3].

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, ushbu ikki yodgorlik guruhini qiyosiy o'rganish ularning o'zaro munosabatini, umumiy lingvistik xususiyatlarini va regional farqlarini aniqlashga imkon beradi. Bu esa qadimgi turk tilining hududiy tarqalishi va dialektal xususiyatlarini tushunishga yordam qiladi.

Tadqiqotning maqsadi — Enasoy va Talas yodgorliklarini qiyosiy lingvistik, paleografik va mazmunij jihatdan tahlil etish hamda ularning qadimgi turk yozuvi tarixidagi o'rnini belgilash.

Tadqiqot Metodologiyasi

Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy metod, tavsifiy tahlil va lingvistik qiyoslash metodlaridan foydalanildi. Asosiy manba sifatida S. Ye. Malovning "Yenisey epigrafiyasi" (1952) va "Talas yodgorliklari" (1959) asarlari, shuningdek, A. M. Shcherbak va S. G. Klyashtorniyning tadqiqotlari asos qilib olindi [2, 7].

Tadqiqot materiali sifatida Enasoyning 150 dan ortiq va Talasning 9 ta asosiy yodgorlik matni olingan. Matnlar paleografik, leksik, grammatik va mazmunij jihatdan tahlil etildi.

Talas yodgorliklari 1896 yilda V. A. Kallaurning topib keltirishi natijasida fanga ma'lum bo'ldi. Ularning aksariyati qisqa matn (1–5 qator) dan iborat bo'lib, ko'pincha shaxsiy ismlar, unvonlar va qisqa maqtovlarni o'z ichiga oladi. Enasoy yodgorliklari esa ko'proq memuar-marsiya janrida bo'lib, ularda vafot etgan kishining hayoti va yutuqlari bayon etiladi [2].

Turk runik yozuvini ilmiy o'rganish XIX asrning oxiridan boshlangan. 1893 yilda daniyalik olim V. Tomsen va rus olimi V. V. Radlov bir-biridan mustaqil ravishda ushbu yozuvni o'qib chiqqanlar [4]. Keyinchalik S. Ye. Malov, S. G. Klyashtorniy, A. M. Shcherbak kabi olimlar Enasoy va Talas yodgorliklarini maxsus o'rgandilar.

Tahlil va Natijalar

Paleografik tahlil.

Enasoy va Talas yodgorliklarida qo'llanilgan runik belgilar grafik tuzilishi jihatidan Urxun yodgorliklaridagi belgilarga o'xshash, biroq ba'zi farqlar mavjud. Enasoy yodgorliklarida ba'zi belgining ikki xil varianti qo'llangan — bu hududiy xattotlik an'anasining mavjudligidan dalolat beradi [3]. Talas yodgorliklarida esa ayrim belgilar arxaik shaklda saqlanib qolgan. Bu xususiyat mazkur yodgorliklarning nisbatan erta davrga mansubligini ko'rsatishi mumkin [7].

Leksik xususiyatlar.

Ikkala yodgorlik guruhida ham qadimgi turk tilining asosiy leksik qatlamiga oid so'zlar uchraydi. Jumladan, *er* (er-yigit), *qut* (baxt, saodat), *il* (xalq, davlat), *töre* (qonun-qoida) kabi so'zlar uchala yodgorlik guruhida ham kuzatiladi.

Enasoy yodgorliklarida *ög* (ona), *qañ* (ota) kabi qarindoshlik atamalarida Urxun yodgorliklaridan farqli qo'llanish holatlari kuzatiladi. Bundan tashqari, Enasoy yodgorliklarida Sibir hududiga xos ba'zi so'zlar ham uchraydi [2]. Talas yodgorliklarida esa harbiy-ma'muriy leksika ustunlik qiladi: *tarqan*, *tudun*, *eltäbär* kabi unvonlar tez-tez uchraydi [2].

Grammatik xususiyatlar.

Morfologik jihatdan Enasoy va Talas yodgorliklarida qadimgi turk tilining umumij grammatik tizimi saqlanib qolgan: ot so'z turkumlarida kelishik qo'shimchalari, fe'llarda zamon va mayl qo'shimchalari bir xil tarzda qo'llangan [5]. Sintaktik jihatdan esa Enasoy yodgorliklarida gaplar ko'proq kengaytirilgan holda ifodalangan, Talas yodgorliklarida esa qisqa va ixcham gap qurilishlari ustunlik qiladi [6].

Mazmun va janr tahlili.

Enasoy yodgorliklarining katta qismi marsiya-yubiley janrida bo'lib, ularda vafot etgan shaxsning hayoti tavsiflanadi. Matnlarda vafot etgan kishining ismi va unvoni, uning hayotdagi yutuqlari, armon va yo'qotishlar ifodalanadi. Talas yodgorliklarida esa qisqa inshootlar,

chegara belgilari va unvon yozuvlari ko'p uchraydi. Ba'zi yodgorliklar xo'jalik yoki ma'muriy yozuvlar bo'lishi ham mumkin [1].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Enasoy va Talas yodgorliklari jug'rofiy jihatdan uzoqda bo'lishiga qaramay, bir xil yozuv tizimidan va yaqin grammatik tuzilmadan foydalanadi. Bu VII–IX asrlarda turk runik yozuvining keng hududda yagona an'ana sifatida mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Berta [5] va Erdal [6] ilgari surgan dialektal farqlanish nazariyasini ushbu tadqiqot ham tasdiqlaydi, biroq farqlanish darajasi o'ta katta emas — ikkala guruh ham qadimgi turk tilining bir tizimiga mansub.

Xulosa

Ushbu maqolada Enasoy va Talas yodgorliklari qiyosiy lingvistik va paleografik jihatdan tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

Enasoy va Talas yodgorliklari bir xil runik yozuv tizimidan foydalansa-da, hududiy xususiyatlarga ega paleografik va leksik farqlar mavjud. Enasoy yodgorliklari marsiya-yubiley janrida, Talas yodgorliklari esa ko'proq qisqa unvon va ma'muriy matnlar shaklida namoyon bo'ladi. Ikkala yodgorlik guruhi qadimgi turk tilining hududiy tarqalishi va umumiy madaniy birligining isbotidir.

Kelajakdagi tadqiqotlarda ushbu yodgorliklarni Urxun yodgorliklari bilan kengroq qiyosiy tahlil qilish, shuningdek, korpus lingvistikasi usullarini qo'llash maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Klyashtorniy S. G. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti i etnokul'turnaya istoriya Tsentral'noy Azii*. — Saint Petersburg: Nauka, 2006. — 591 b. (In Rus.)
2. Malov S. Ye. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. — Moscow–Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1959. — 112 b. (In Rus.)
3. Nadelyaev V. M., Nasilov D. M., Tenishev E. R., Shcherbak A. M. *Drevnetyurkskiy slovar'*. — Leningrad: Nauka, 1969. — 676 b. (In Rus.)
4. Thomsen V. *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. — Helsingfors: Société Finno-Ougrienne, 1896. — 224 b.
5. Berta Á. *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. — Szeged: SzTE, 2004. — 630 b.
6. Erdal M. *A Grammar of Old Turkic*. — Leiden: Brill, 2004. — 575 b.
7. Malov S. Ye. *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov*. — Moscow–Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1952. — 108 b. (In Rus.)
8. Shcherbak A. M. *Eniseyskie runicheskie nadpisi*. — Leningrad: Nauka, 1961. — 98 b. (In Rus.)